

Марія ПАНЬКІВ

ФЕНОМЕН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Політичні зміни наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., пов’язані з кризою та падінням Радянського Союзу, зробили тему імперій надзвичайно популярною серед світової наукової спільноти. За останні 10 – 15 років швидко розвинулася і здобула наукову легітимність нова, міждисциплінарна за своєю сутністю, сфера досліджень – імперіологія, яка репрезентує багатомірний погляд на імперську проблематику. Історія Російської імперії посідає в ній помітне місце й досліджується вченими багатьох країн. На сьогодні є очевидним, що в межах однієї моделі, одного метанаративу неможливо розглянути феномен імперської Росії. «Побачити» загальноімперську перспективу можливо лише поєднуючи перспективи окремих національних історіографій і враховуючи різні дослідницькі оптики. У зв’язку з цим, праці польських авторів викликають особливий інтерес.

Польська національна історична думка значною мірою розвивалася в опозиції до Росії. Своєю чергою, Польща була присутня в російському публічному та академічному дискурсі в якості «головного іншого». Історія Російської імперії до сьогодні становить одну з найбільш проблемних ділянок польської історіографії, оскільки містить такий істотний і багатозначний символ історії Польщі, як поділи Речі Посполитої, пов’язані з широким спектром російсько-польських стосунків кінця XVIII – початку XX ст. Суспільно-політичні перетворення в Польщі в 1989 р. створили нові умови для розвитку польської історичної науки, зокрема в галузі вивчення російської проблематики. У даній статті ми спробуємо окреслити сучасну польську перспективу російського імперського феномену. Основна увага буде приділена до-

слідницьким парадигмам, концепціям та інтерпретаціям, які домінують у польській історіографії при зверненні до російської проблематики.

Слід відзначити, що польська історична русистика сьогодні лише формується в окремий академічний напрям. У польській історіографії історії Росії після 1989 р. можна виокремити два умовні дослідницькі підходи: «націоналістичний» («традиціоналістський») та «новаторський» («ревізійністський»). Перший з них відзначається негативною оцінкою Російської імперії, її державних інституцій, політичних практик, віктимізацією долі поляків у державі Романових після поділів Речі Посполитої. Польський національний історичний наратив можна вважати за варіант «регіонального підходу» до вивчення історії імперської Росії. У ньому імперія найчастіше виступає як зовнішня, ворожа сила, і є не так предметом дослідження, як тлом, контекстом для вивчення процесу визрівання польської нації та національної держави. У той же час, польська історіографія надає нового виміру історії Російської імперії, оскільки виводить її за вузькі межі власне російської історії та вписує в ширший загальноєвропейський контекст. «Новаторський» напрям представлений істориками, які налаштовані на ревізію традиційних поглядів і вихід за межі польської національної парадигми у дослідженнях російської історії та широкого спектру проблем польсько-російських стосунків XIX – початку XX ст.

Перспектива польської національної історіографії накладає специфічний відбиток на інтерпретації феномену Російської імперії, який польські дослідники хронологічно виводять за межі класичного імперського періоду в історії Росії 1721-1917 рр. У центрі історичного наративу знаходиться теза про безперервність і спадковість традицій, закладених правлінням Івана Грозного в середині XVI ст. Ця концепція російської історії в польській історіографії була сформована в міжвоєнний період у праці Я. Кухаржевського «Від білого до червоного царизму» і з новою силою відродилася в польському історіографічному дискурсі після 1989 р., зайнявши в ньому панівну позицію¹. Таким чином, для польських істориків феномен Російської імперії не замикається в межах класичного імперського періоду 1721–1917 рр., а локалізується між правлінням Івана Грозного в XVI ст. та падінням СРСР 1991 р.

Феномен Російської імперії в польській історіографії розглядається в кількох площинах: як явище цивілізаційне, ідеологічне і політичне.

Цивілізаційні детермінанти історії Російської імперії вивчалися польськими науковцями починаючи з XIX ст. Головним мотивом цих досліджень було цивілізаційне протиставлення Сходу і Заходу. Імперська Росія ототожнювалася з азійським варварством і деспотизмом, наголошувалося на її антиєвропейському характері. Після Другої світової війни, у комуністичній Польщі, історія Росії в цивілізаційній оптиці не вивчалася, з огляду на цензурні обмеження. Починаючи з 1989 р., увага польських дослідників до цієї проблематики зростає. Цивілізаційний підхід дозволяє охопити практично всі сфери російського імперського феномену. Сьогодні польські історики використовують дефініцію «цивілізація» досить широко, розуміючи під нею складне переплетення соціальних, економічних, політичних, релігійних, ідеологічних і світоглядних чинників. Вивчення культурно-цивілізаційних аспектів російської історії на сьогодні зводиться до двох позицій. У першому випадку Росія розглядається як локальна самобутня цивілізація, а центральною стає теза про її цивілізаційну відокремленість і чужість Заходу. Цей напрям репрезентований монографією Йоанни Догонської «Цивілізаційна сутність Росії»².

Натомість в другому випадку Росія позбавляється цивілізаційної цілісності і розглядається як «субцивілізація», «конгломерат цивілізацій», «неоднорідне сегментарне суспільство». Такий підхід запропонував Анджей Андрусевич³. Він зазначає: «Від початку свого існування Русь/Росія не була єдиним народом (нацією), а була великим цивілізаційним простором, в значній мірі етнічно і культурно сформованим великорусами, але без їхньої домінації»⁴. Слід відзначити, що на погляди історика вплинули подібні концепції, розроблені його російськими колегами, на праці яких він посилається у своїй монографії⁵. Андрусевич трактує російську цивілізацію як поліетнічну і поліконфесійну, з провідною роллю держави (імперії) в забезпеченні єдності та функціональних можливостей Росії. Він підкреслює, що взаємопроникнення культур було основою цивілізаційного життя імперії. На відміну від Й. Догонської, А. Андрусевич стверджує, що російська цивілізація не була закритою локальною структурою, а брала

участь у міжцивілізаційному (міжкультурному) діалозі, що надавало їй глобального характеру. Обидва дослідники підкреслюють наявність двох основних традицій (погансько-ординської та християнсько-візантійської) у формуванні російської цивілізації. Однак Андрусевич звертає увагу також на вагомий вплив Заходу на Російську імперію, який був особливо сильним у XVIII-XIX ст. і який не можливо не враховувати. Характерно, що Андрусевич постійно проводить паралельне порівняння розвитку Росії з розвитком європейських країн, зокрема Польщі. Дослідник зауважує, що хоча царська Росія ніколи не досягла стандартів Західної Європи, але вона не була і азійською тиранією. Росія з запізненням проходила ті самі стадії, що і Західна Європа.

Слід звернути увагу на проблему виникнення Російської імперії, яка в польській історіографії розглядається з двох перспектив: формування імперської ідеї та практики (державного устрою, внутрішньої і зовнішньої політики), символічного і політичного простору імперії.

Після 1989 р. проблематика саморепрезентації Російської імперії привернула увагу польських дослідників. Початки формування імперської ідеології, яка стала важливим і самостійним аспектом функціонування імперської Росії, вчені одноставно відносять до періоду Московської Русі XV-XVI ст. Якщо серед істориків роль ідеології Третього Риму в формуванні та утримуванні російської імперськості не викликає сумнівів, то політологи вносять певні корективи до цих поглядів. Ця полеміка носить імпліцитний характер і не стала темою відкритої багатосторонньої дискусії. Першим політологічним дослідженням, в якому містилися критичні зауваження щодо ідеї «Москва – Третій Рим», була монографія Войцеха Пельтца «Суверенність держави в практиці і політичній доктрині Московської Русі (XIV – XVI ст.)»⁶. Однак вона залишилася не зауваженою.

Наступна репліка належала Кристині Хойніцькій, яка розглянула формування і генезу державної доктрини Московської Русі на фоні суспільно-політично-релігійної ситуації в цій державі в XV – XVI ст.⁷. Дослідниця стверджує, що ідея «Москва – Третій Рим» виникла в церковному середовищі, виражала «християнський дух» і не була офіційною політичною державною доктриною⁸. Натомість А. Андрусевич у рецензії на цю працю, зазначає: «Глибша історична проблема полягає

в тому, що державна доктрина, особливо щодо внутрішніх справ, була сформована у церковних «інтелектуальних» осередках Новгороду, Пскова, Твері, Володимира»⁹. Він підкреслює, що теорія про Москву як про спадкоємицю християнських імперій Риму і Візантії формувалася в умовах боротьби Русі за централізовану державу, і тому носила політичний характер. Щоправда, історик не заперечує відсутності згадок про ідею «Третього Риму» в офіційних документах царської канцелярії, але наголошує, що її різні модифікації застосовувались російськими правителями для вирішення актуальних державних проблем у різні періоди історії Росії¹⁰.

Про перетворення релігійної ідеї в ідеологічну підпору Московської держави вказують і такі науковці, як: Владислав Серчик¹¹, Збігнев Мадей¹², Анджей де Лазарі¹³, Юзеф Смага¹⁴. Дослідники розглядають також історичну трансформацію цієї ідеї, враховуючи, що в кожному окремий період вона мала нові втілення. А. Андрусевич найбільш повно просліджує генезу та еволюцію доктрини «Третього Риму» в Росії від XVI ст. до сучасності, підкреслюючи безперервність цієї ідеї в історії Російської імперії, Радянського Союзу і сучасної Російської Федерації¹⁵. Як зазначає дослідник, ідея «Третього Риму» та переконання в особливій історичній ролі Святої Русі, що з неї виростили, разом становили великий «міф Росії», в якому виражався цивілізаційний символізм імперії.

Всупереч історикам політологи виступають проти гіперболізації ролі ідеї «Третього Риму» та ставлять під сумнів її реальний вплив на формування офіційного політичного курсу Москви. В. Пельтц і К. Хойніцька наголошують, що імперська доктрина, якої дотримувались московські правителі вже у XV – XVI ст., базувалася на міфі «цезарської крові» і апелювала до безпосередніх генеалогічних зв'язків з Римом, ідея трансляції цезарських прав з Візантії була їй чужа. Однак вони не заперечують, що Москва моделювала ідею створення «світової держави» згідно з візантійськими зразками і прагнула походити за наступницею, а не послідовницею Константинополя¹⁶.

Поряд з вивченням ідеологічних аспектів утворення та функціонування феномену Російської імперії, польські дослідники звертають увагу на проблему, відколи варто починати відлік імперським

політичним практикам російської держави. Перш за все, йдеться про експансіонізм як найбільш яскравий прояв імперських амбіцій російських правителів. В інтерпретації більшості польських істориків особлива роль в процесі формування Росії як держави імперського типу належить завоюванням Казанського (1552 р.) та Астраханського (1556 р.) ханств. Ян Собчак, Ліліана Тшебська, Мечислав Смольн підкреслюють, що територіальна експансія XVI ст. була імперською за всіма показниками. Вона істотно змінила етнічну і конфесійну структуру населення Московської держави, ознаменувала початок її перетворення на багатонаціональну імперію¹⁷. Зазначимо, що політологи інтерпретують як «московський імперіалізм» навіть процес «збирання руських земель» довкола Москви, що тривав від 1480 р. до 1521 р., враховуючи його методи (дипломатію, підкупи, використання збройних сил).

Інший погляд на проблему репрезентує історик В. Серчик. Він вбачає початки політичних практик, що вели Росію до будівництва імперії, в козацькій спробі створення української держави, яка порушила рівновагу в Східній Європі. На думку дослідника, приєднання у 1654 р. українських земель суттєво збільшило ресурси Московського царства і сприяло наступним успіхам російської зброї в поширенні своєї сфери впливів у тій частині континенту¹⁸. Однак історик не заперечує, що Переяславська рада змінила кількісні, а не якісні параметри імперії, які були закладені впливами Золотої Орди та Візантійської імперії.

Таким чином, в сучасній польській історіографії проблема виникнення Російської імперії хронологічно відсувається з 1721 р. до XVI ст. У цьому контексті інакше інтерпретуються «революційні» зміни, які здійснив Петро I. Вони представляються як фактичне закріплення і легітимізація імперського характеру російської держави.

Одним з аспектів цієї проблеми стали питання співвідношення титулів «цар» та «імператор» у Росії XVI – XVIII ст. Тут польські дослідники дискутують з російськими. Так, К. Хойніцька полемізує з Юрієм Лотманом і Борисом Успенським, які вважають, що титули «цар» (1547 р.) і «імператор» (1721 р.) – це антоніми, оскільки зміна титулу в 1721 р. означала культурну переорієнтацію Петра I, який європеїзував Росію¹⁹. Однак К. Хойніцька зауважує, що в політиці

російської держави у XVI ст. та у XVIII ст. простежується повна послідовність інтересів, які концентрувались довкола західної політичної сцени, звідки правителі очікували визнання²⁰. Вона вказує, що вже Іван III та Іван IV визнавали важливість західної орієнтації, але якщо вони лише прагнули долучитися до європейської політики, то Петро I вже відіграв у ній головну роль²¹.

На проблему титулатури звертають увагу також В. Пельтц і А. Андрусевич. Вони зазначають, що починаючи з XVI ст. титул «цар» у Московській державі пов'язувався лише з імперською традицією і дорівнював титулу «імператор»²². Якщо Б. Успенський пише, що Петро I відкрив нову сторінку в історії Росії, порвавши з минулими традиціями, то польські дослідники дотримуються думки, що Петро I не протиставляв свої плани досягненням Івана III та Івана IV. Різниця полягала в тому, що європеїзм часів Івана Грозного був вектором політики, який визнавався правителем, а за часів Петра I він став обов'язковою культурною нормою для всього населення країни²³. Вони наголошують, що Петро I нічого не будував спочатку, а лише корегував ідеї та плани перетворень, які були відомі вже задовго до того, як він зайняв трон²⁴.

Важливою складовою феномену Російської імперії було самодержавство. Як зазначає В. Серчик: «У польській свідомості російський абсолютизм поєднується з примітивізмом, деспотизмом, який не має раціональних підстав, а термін “самодержавство” – означає лише терор проти політичних супротивників»²⁵. Більшість польських істориків при зверненні до проблеми російського абсолютизму акцентують увагу саме на його негативних рисах, які відображались в деспотичних практиках управління державою.

Таким чином, у центрі уваги дослідників опиняються постаті російських правителів, що значною мірою призводить до персоналізації історії Російської імперії²⁶. Історики виходять з переконання, що визначну роль у становленні засад російського абсолютизму та в їхньому практичному функціонуванні відігравали особисті якості окремих царів – їхнє ідейне кредо, політична філософія, спосіб розуміння власних прерогатив.

Початки самодержавства в Росії дослідники одноставно пов'язують із правлінням Івана Грозного, який заклав основи безконтрольного

деспотизму царської влади²⁷. Період XVI – XVII ст. характеризується як доба станово-представницької монархії та еволюції центральної державної влади в напрямі абсолютизму, який остаточно був затверджений на початку XVIII ст. Петром I. Характерно, що такі популярні та controверсійні, скажімо, для російської історіографії сюжети, як реформи Петра I, у польській історіографії представлені епізодично, головним чином у синтетичних працях, як один з низки фрагментів історії Російської імперії. Різницю між абсолютизмом Івана Грозного та новочасним абсолютизмом Петра I дослідники бачать лише в тому, що в другому випадку абсолютизм виражав не особисті претензії монарха, а інтереси держави. З'явилося переконання, що держава є чимось відмінним від монарха і вищим за нього. Революційний елемент петровських реформ польські історики вбачають у затвердженні та поширенні погляду на державу як на організацію, що слугує вищій меті, а також у формуванні концепції суспільства як партнера держави.

Натомість підходи до проблеми реформування державного устрою Російської імперії різняться. Наприклад, В. Серчик вважає, що російський самодержавний устрій залишався незмінним протягом XVIII – початку XX ст., та відрізнявся принципово нездатністю до лібералізації та реформування. Царизм не хотів зректися монополії на політичну владу, відмовлявся розділити її з суспільством. Саме це, на думку дослідника, призвело до нежиттєздатності Російської імперії як державного утворення і самодержавства як його основи²⁸. Однак сьогодні історики намагаються відійти від такого крайнього консервативного бачення державного устрою імперської Росії.

Так, А. Андрусевич вважає, що модернізаторські заходи окремих правителів Російської імперії мали поверховий характер і не могли привести до глибших змін, оскільки ці реформи наштовхувалися на опір консервативної еліти і широкого загалу, які сприймали зміни як загрозу²⁹. Дослідник вважає, що на російському ґрунті абсолютизм набрав форми консервативної доктрини, яка спиралася на дворянство і служивих людей. Утворився певний архетип розвитку Росії, в якому самодержавний абсолютизм створював і зміцнював військову силу держави та реалізовував її геополітичну мету, в той час як вирішення внутрішніх проблем імперії відходило на другий план³⁰.

Я. Собчак дотримується думки, що кожен з російських монархів вносив корективи до самодержавної моделі управління: Петро I та Катерина II робили спроби модернізації абсолютизму, Микола I та Олександр III зміцнювали його ортодоксальні засади, а Олександр I та Олександр II протягом свого правління перейшли від спроб лібералізації режиму до консерватизму³¹.

Процес еволюції абсолютизму на початку ХХ ст. рідко привертає увагу польських дослідників. Його згадують побіжно, або взагалі опускають. Частина істориків (В. Серчик, Л. Тшебська, М. Смолень) дотримуються погляду, що нова редакція «Основних законів» Російської імперії від 5 березня 1906 р. не змінила самодержавного устрою, він був парламентським лише формально, а не за своєю сутністю. Натомість Я. Собчак, О. Ахматович, Е. Вишневський інтерпретують ці зміни, як перший етап докорінної трансформації самодержавного устрою Росії³². Я. Собчак наголошує на затвердженні невідомих раніше в Росії конституційних гарантій прав і свобод громадян. Російське самодержавство в результаті змін і царських указів 1905–1906 рр. було обмежене, оскільки цар розділив владу з Державною Думою. Він підтримує погляди Л. Яскевича³³ і Л. Базильова³⁴, що самодержавна монархія перетворилась на представницьку, думську монархію, з ознаками конституційної держави³⁵. Інший історик, О. Ахматович, визначає новий державний устрій як «обмежений парламентаризм»³⁶.

Натомість Е. Вишневський, аналізуючи характер змін державного устрою Росії після першої революції, наголошує, що цар був позбавлений двох важливих привілеїв – необмеженого права видання декретів і неконтрольованого розпорядження бюджетом держави³⁷. Дослідник вважає, що Російська імперія стала самодержавно-конституційною монархією: цар зберіг право видавати декрети, контроль над виконавчою владою, але не міг скасувати конституційних змін, проголошених у маніфесті 1905 р.

Таким чином, у сучасній польській історіографії можна виокремити два підходи до проблеми самодержавства. У першому випадку воно інтерпретується як російський варіант східної деспотії, який остаточно сформувався за часів Петра I та проіснував без змін до 1917 р. Натомість в основі другого підходу лежить теза про чергування ліберальних

і консервативних тенденцій у системі самодержавного абсолютизму, які пов'язуються з особистостями окремих царів. До цього ж напрямку належать і дослідження «парламентського» експерименту в Росії на початку ХХ ст.

Увагу польських істориків привертають також питання розбудови та діяльності державних інституцій в Російській імперії. Акцент робиться на вивченні функціонування бюрократичного адміністративного апарату та всеохоплюючого апарату суспільного контролю і репресій.

Бюрократизація царської Росії традиційно відзначалась у працях польських істориків і трактувалась як специфічна риса цієї держави, яка відрізняла її від європейських країн. Сучасні дослідники відзначають, що бюрократичний апарат Російської імперії за кількістю урядовців не надто відрізнявся від адміністрації у країнах Європи того періоду, його розширення ускладнювали великі територіальні розміри держави, погана комунікаційна мережа і відсутність фінансових можливостей для його утримання.

А. Андрусевич і А. Хвальба відзначають, що за умов абсолютизму реальну владу в Російській імперії щоденно здійснювала бюрократія³⁸. Обидва дослідники фактично повторюють тезу, висловлену вперше в польській історіографії С. Смолкою і розвинену пізніше Я. Кухаржевським, про залежність російського самодержавного монарха від бюрократії. Державний устрій Російської імперії ХІХ ст. інтерпретується як двовладдя, оскільки абсолютна влада царя в управлінні країною була значно обмежена чиновниками, що було особливо помітно на імперській периферії, де владу фактично переймала бюрократія. Цар не міг діяти проти функціонерів адміністративних служб, оскільки завдяки ним реалізовував свою владу.

Проблема корупції в Російській імперії порушується в багатьох працях, що стосуються інших питань, але згадується маргінально, лише як негативне явище без глибшого аналізу. Перша спроба концептуалізації цієї проблематики належить Анджею Хвальбі, який у своїй монографії спробував відповісти на питання: чим була корупція в Росії в період 1861–1917 рр., які вона мала суспільні та територіальні розміри, чи була нонсенсом, чи, швидше, суспільною і моральною нормою³⁹.

Хвальба уподібнює корупцію в Російській імперії до «акціонерного товариства», заснованого на симбіозі компромісів, вигоди, привілеїв, легальних і нелегальних інтересів, у якому брали участь не лише окремі функціонери цивільних чи військових служб, але і значна кількість населення. У державі Романових хабарництво не сприймалося суспільством як аномалія, воно було засобом і стилем життя, нормою відносин, рисою, яка характеризувала політичну і соціальну систему імперії⁴⁰. На відміну від інших польських істориків, Хвальба вбачає в корумпованості російського суспільства не лише мінуси, але і плюси. Так, він підкреслює, що корупція дозволяла боротися з нееластичністю устрою, автократією держави і централізмом, макроекономічною нерівновагою, послаблювала вплив деспотичної політичної системи на динамічні економічні процеси, приводила до змін у розподілі доходів, відіграючи роль одного зі значних засобів першочергового накопичення. Хоча дослідник не заперечує, що мінуси цього явища безперечно домінували. Корупція ускладнювала формування новочасної бюрократії, заважала розвитку російської економіки, деформувала економічні відносини. Корупція в Російській імперії стала важливим елементом суспільного і політичного життя, ланкою взаємозалежності підданих і влади.

Важливою складовою функціонального механізму Російської імперії, яку відзначають усі польські дослідники, була система державного контролю над суспільним життям країни, яка розбудовувалася і вдосконалювалася протягом ХІХ ст. У польській історіографії ця тема розглядається в межах «традиціоналістської» інтерпретаційної парадигми, яка обмежує дослідницьку перспективу до репрезентації репресивної діяльності державних органів, утисків, безправності населення в Росії. Традиції організованої боротьби царської влади з її опонентами польські історики виводять від опричників Івана Грозного.

У працях М. Чешельського, Е. Качинської та Д. Древняка історія російської політичної поліції розглядається як процес поступового вдосконалення знаряддя утиску, крізь призму репресій та їхніх численних жертв⁴¹. Дослідники роблять висновок про те, що на початку 1880-х років Російська імперія перетворилась на поліцейну державу, яка мала дві особливості. По-перше, у жодній країні світу не було двох родів поліції: одного для охорони держави, а другого для забез-

печення безпеки її громадян. По-друге, в інших країнах поліція була органом судочинства і всіх заарештованих мали передавати до суду, а в Російській імперії поліційні інституції не мали такого обов'язку. Після 1881 р. характерною рисою царської Росії стало всевладдя таємної поліції, яка мала необмежені можливості контролю та реалізовувала прагнення держави до опанування всіх сфер життя суспільства.

Отже, в сучасній польській історіографії в більшості випадків наголошується на негативних рисах інституційної організації державного устрою Російської імперії. У результаті царська Росія розглядається як держава з корумпованим бюрократичним апаратом і необмеженим поліційним контролем над всіма сферами життя її мешканців. Цей образ часто протиставляється тогочасним західноєвропейським країнам, на фоні яких держава Романових трактується як відстала деспотія.

Польські дослідники приділяють також увагу зовнішній політиці Російської імперії. В її основі була багатовекторна експансія, початок якої в польській історіографії пов'язується з правлінням Івана Грозного і захопленням Казанського і Астраханського ханств у середині XVI ст. Характер цієї експансії до сьогодні викликає дискусії серед дослідників, оскільки до царської Росії приєднувались значні території як на Сході, так і на Заході, які мали значні географічні, культурно-цивілізаційні, суспільно-політичні, економічні відмінності.

У польській історіографії до 1989 р. царську Росію не вважали колоніальною імперією. Сьогодні на теоретичному рівні ця проблема практично не ставиться, але можна відзначити певні зміни в інтерпретації російського «колоніалізму». Історик Войцех Станіславський розглянув цю проблематику в окремій статті⁴². Він виділив риси, які прирівнювали Росію до інших класичних колоніальних імперій. Серед них: швидке і спрямоване в різні напрямки зростання території, методи експансії, спосіб контролю захоплених територій (найчастіше за посередництва місцевої еліти), релігійний та цивілізаційний месіанізм, використання заслань до віддалених провінцій як інструменту репресій.

Разом з тим, дослідник виокремив нетипові для колоніальних імперій риси, які були властиві царській Росії. Так, якщо колоніальна експансія визначається як збройне (силове) опанування територій,

які географічно знаходяться поза межами Європи та етнічно були заселені неєвропейськими народами, то експансія Російської імперії на Заході не відповідала цим критеріям. До складу держави Романових на межі XVIII – XIX ст. увійшла значна частина Речі Посполитої і фінські землі (1809 р.). Географічне розташування цих земель, а також факт, що їхнє населення знаходилося на вищому цивілізаційному рівні, ніж загарбники, не дозволяє окреслити їх як колонії. Інша відмінність полягала у відсутності «колоніальної ментальності» у росіян – підданих династії Романових. Це пояснюється відсутністю специфічних державних структур (Росія, на відміну від європейських імперій, не мала інституції подібної до «Міністерства колоній»); розмиттям кордону між метрополією і периферією, яку для мешканців Британії чи Франції визначало море; а також тим, що ідентифікація з «російськістю» була більше пов'язана з конфесійно-культурними чинниками, ніж з етнічним походженням: бути росіянином означало сповідувати православ'я і говорити російською мовою. Крім того, етнічні росіяни найчастіше самовизначалися як «піддані царя», що не було рідкістю і серед етнічних мешканців Сибіру, чи Кавказу. Враховуючи аналогії та відмінності між Росією та класичними колоніальними імперіями, В. Станіславський охарактеризував царську Росію як «нетипову колоніальну імперію».

Дещо інше визначення запропонував правник і філософ Павло Зюлек, який окреслив царську Росію як «материкову колоніальну імперію», уподібнивши російську територіальну експансію в Азії та Сибірі до континентальної експансії Римської імперії, оскільки в обох випадках зберігався географічний зв'язок між центром держави та її провінціями⁴³. При цьому він не заперечує, що російський колоніалізм носив різний характер на Заході та на Сході: у першому випадку анексувались території з вищим рівнем культурно-цивілізаційного розвитку, ніж метрополія, а в другому – імперія виконувала цивілізаційну місію стосовно підкорених народів.

Зовнішня політика Російської імперії часто розглядається з перспективи історії Польщі та поділів Речі Посполитої. Праці цього блоку надихаються політичною кон'юнктурою і логікою заповнення «білих плям» історії, а не глибокою науково-дослідницькою переорієнта-

цією. Вони написані в рамках національної парадигми і доповнюють попередній історичний дискурс фактографічними деталями, але не пропонують нових концептуальних підходів до проблеми. З таких позицій написані монографії Софії Зелінської⁴⁴ та Генріха Коцуя⁴⁵, а також статті Урсули Косінської⁴⁶, Войцеха Крегсейсена⁴⁷, Єжи Міхальського⁴⁸.

У цьому контексті за межі «традиціоналістського» підходу виходить стаття В. Серчика «XVIII ст.: Росія в Європі – будівництво імперії»⁴⁹, оскільки він розглянув процес входження Росії до Європи протягом XVIII ст. як складне переплетення дипломатичних, політичних, ідеологічних чинників, уникнувши перенесення основних акцентів нарративу на «польський фактор». У центрі уваги опиняється Європа як пріоритетний вектор імперських амбіцій правителів Російської імперії, а не Річ Посполита. В. Серчик відзначає, що російській експансіонізм від Петра I був заснований не на принципі збільшення розмірів держави за будь-яку ціну, а підпорядковувався потребам закріплення імперської позиції Росії в Європі та поширенні її сфери впливу. Кожна нова анексія була старанно «ідеологічно» підготовлена, щоб акції царських військ завжди виглядали як безкорисна допомога надана слабшим, яка обороняла їх від зазіхань сильніших.

Після 1989 р. спостерігається розширення тематичних і хронологічних горизонтів досліджень зовнішньої політики Російської імперії. Новими темами, які раніше не розглядалися, є: політика російської держави щодо узбережжя Балтійського моря і країн, що розташовані в його басейні, від перших спроб Москви опанувати цей регіон у XVI – XVII ст. до початку XX ст. (А. Гіза)⁵⁰; історія російсько-китайських політичних стосунків протягом XVII – XIX ст. (Т. Дмоховський)⁵¹; концепції зовнішньої політики Російської імперії та їхня практична реалізація в період 1907–1914 рр. (Я. Будзінський)⁵²; роль російського військового флоту на Чорному, Каспійському і Балтійському морях в зовнішній політиці царської Росії (М. Херма⁵³, Є. Пшибильський⁵⁴). Ці дослідження ілюструють на різних прикладах зовнішньополітичні концепції та практики царської Росії. Однак концептуально вони знаходяться в межах традиціоналістської парадигми, оскільки сконцентровані на доведенні тези про російський експансіонізм.

Отже, можемо відзначити, що в сучасній польській історіографії при зверненні до проблем зовнішньої політики Російської імперії в центрі уваги істориків продовжує залишатись російська експансія та великодержавні імперські амбіції царів.

Характерно, що польські дослідники не звертаються окремо до проблеми падіння Російської імперії. Єдиною спробою синтезувати цю проблематику стала стаття А. Ахматовича «Історичне підґрунтя і варіанти російської революції»⁵⁵. У ній найповніше репрезентуються головні погляди в сучасній польській історіографії. Серед причин падіння держави Романових дослідник виокремив: анахронічний суспільний і державний устрій, низький розвиток економіки, нерациональну територіальну експансію, яка стала нормою російської закордонної політики, а також національні рухи, які поглиблювали дестабілізацію Російської імперії.

Польські історики трактують падіння Російської імперії в 1917 р. лише як закінчення класичного імперського періоду в російській історії. Як вже відзначалося вище, у сучасному польському історіографічному дискурсі панівні позиції займає концепція, сформована ще в міжвоєнний період Я. Кухаржевським, згідно з якою Радянський Союз інтерпретується як логічне продовження імперської Росії. Щоправда, сьогодні деякі історики переносять акценти з того, що було спільного між цими двома державами на те, що їх відрізняло. Хоча теза про спадковість між державними структурами і політичними практиками царської Росії і СРСР залишається непорушною. Її обґрунтовують такі історики, як: А. Андрусевич⁵⁶, М. Смоленський⁵⁷, Р. Война⁵⁸, Й. Смаґа⁵⁹, В. Марціняк⁶⁰. Вони підкреслюють, що інституційно-політична структура, спосіб правління, рівень економічного і цивілізаційного розвитку залишились майже без змін. Дослідники наголошують, що в царській та радянській Росії підтримувались традиції державного централізму і авторитарної системи влади. Хоча в СРСР відбулася радикальна зміна цілей урядової політики, але форма і сам стиль управління та реалізації влади не змінився. Адміністративний устрій, як і в Російській імперії, відрізнявся всевладдям урядовців та високим рівнем хабарництва. В інтерпретації польських істориків специфікою російського історичного процесу була перевага репресивних методів над тенденціями поступової, без конфронтації і гострої боротьби,

еволюції в бік поліпшення рівня життя і культури. Відзначається і подібність зовнішньої політики Російської імперії та Радянського Союзу, в основі якої лежав експансіонізм.

Натомість, деякі історики, не заперечуючи тези про спадковість між царською і радянською Росією, звертають увагу на певні суттєві відмінності. Так, Е. Качинська і Ф. Новінський полемізують зі спробами інтерпретувати систему заслань у Радянському Союзі як продовження попередньої традиції Російської імперії. Вони наголошують, що царська карна система забезпечувала ізоляцію від суспільства «небезпечних» людей, але її метою не було фізичне знищення репресованих⁶¹. Інший дослідник, Я. Собчак, підкреслює, що в царській Росії за правління Миколи II поступово формувалося громадянське суспільство, тоді як у Радянському Союзі цього не спостерігалось⁶². Історик відзначає, що імперія Романових була авторитарною, але не тоталітарною державою.

Підбиваючи підсумки і узагальнюючи все вище сказане відмітимо, що після 1989 р. польська історична наука розширила спектр поглядів на деякі проблеми в історії Російської імперії. До сфери досліджень увійшли теми, які раніше знаходились на маргінесі або взагалі не розглядались. Польські дослідники конструюють різні історіографічні образи Російської імперії, описують коріння феномену, причини виникнення і функціональні механізми, які підтримували його існування, простежують імперський цикл формування, зростання та кризи системи. Утім, сучасна польська історіографія Російської імперії характеризується домінацією «традиціоналістського» підходу. Дослідження написані з «ревізійної» перспективи трапляються значно рідше. Можна говорити лише про окремі спроби вийти за межі польської національної парадигми і перейти від суто негативних характеристик феномену Російської імперії до більш виважених підходів.

ПРИМІТКИ:

¹ Kucharzewski J. *Od białego do czerwonego caratu*. – Gdańsk: Oficyna wydawnicza "Graf", 1990.

² Dogońska J. *Cywilizacyjna tożsamość Rosji*. – Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1997.

³ Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – Warszawa: Książka i wiedza, 2004. – T. 1: Cywilizacja staroruska; Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – Warszawa: Książka i wiedza, 2005. – T. 2: Subcywilizacja Rosji imperialnej.

⁴ Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – S. 349.

⁵ Флиер А. Я. Цивилизация и субцивилизация России // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 6. – С. 82–94; Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций: Учебник. – М.: КДУ, 2003; Семенникова Л. И. Цивилизационные парадигмы в истории России // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 6. – С. 86–102.

⁶ Peltz W. Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.). – Zielona Góra: Wyd. wyższej szkoły pedagogicznej, 1994.

⁷ Chojnicka K. Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą. – Kraków: Collegium Columbinum, 2001.

⁸ Там само. – С. 15.

⁹ Andrusiewicz A. Moskiewska idea państwa // *Polska i jej wschodnie sąsiedzi*. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej w Rzeszowie, 2002. – T. 2. – S. 229.

¹⁰ Там само. – С. 230.

¹¹ Serczyk W. Wiek XVIII: Rosja w Europie – budowanie imperium // *Przeгляд Wschodni*. – 2000. – T. 7. – z. 3. – S. 428; Serczyk W. Prehistoria imperium czyli imperialne oblicza absolutyzmu rosyjskiego // *Cywilizacja Rosji imperialnej* / red. P. Kraszewski. – Poznań: Instytut Wschodni UAM, 2002. – S. 33.

¹² Madej Z. Rosyjskie zmagania cywilizacyjne. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1993. – С. 23.

¹³ Lazari A. de Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem? // *Znak*. – 1993 – № 2. – S. 54.

¹⁴ Smaga J. Imperium // *Ideje w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski* / [red. A. de Lazari]. – Łódź: Ibidem, 2001. – T. 4. – S. 219.

¹⁵ Andrusiewicz A. Trzeci Rzym. Translatio studii – translatio Imperii // *Polska i jej wschodnie sąsiedzi* / red. A. Andrusiewicz. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej w Rzeszowie, 1997. – T. 1. – S. 11–47; Andrusiewicz A. Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1994. – T. 1. – S. 67–92.

¹⁶ Peltz W. Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV – XVI w.). – S. 229; Chojnicka K. Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. – S. 139–143.

¹⁷ Sobczak J. Geneza rosyjskiego despotyzmu i przyczyny klęski tendencji demokratycznych // *O Rosji nieco inaczej. Szkice i eseje z dziejów politycznych Rosji XVIII–XX w.* / J. Sobczak. – Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001. – S. 27; Trzebska L. Z dziejów Rosji do roku

1917. – Warszawa: Wyd. Szkolne i pedagogiczne, 1995. – S. 49; Smoleń M. Historia Rosji // Rosjoznawstwo: wprowadzenie do studiów nad Rosją : podręcznik akademicki / red. L. Suchanek – Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego), 2004. – S. 51.

¹⁸ Serczyk W. Prehistoria imperium czyli imperialne oblicza absolutyzmu rosyjskiego. – S. 36.

¹⁹ Див. праці російських дослідників: Uspienski B. Car i patriarcha. Charzmat władzy w Rosji. Bizantyjski model i jego nowe rosyjskie ujęcie / przeł. H. Paprocki. – Katowice, 1999; Uspenski B. Religia i semiotyka / przeł. B. Żylko – Gdańsk, 2001; Lotman J., Uspienski B. Pogłosy koncepcji “Moskwa – Trzeci Rzym” w ideologii Piotra Pierwszego (W sprawie tradycji średniowiecznej w kulturze baroku) / Semiotyka dziejów Rosji / wybór i przeł. B. Żylko. – Łódź, 1993. – S. 162–172.

²⁰ Chojnicka K. Przed Imperium było cesarstwo // Cywilizacja Rosji imperialnej / pod red. P. Kraszewskiego. – Poznań : Instytut Wschodni UAM, 2002 – S. 23.

²¹ Chojnicka K. Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. – S. 257.

²² Peltz W. Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV – XVI w.). – S. 218; Andrusiewicz A. Carowie i cesarze Rosji. Szkice biograficzne. – Warszawa: Grupa wydawnicza Bertelsmann Media Fakty, 2001. – S. 7; Andrusiewicz A. Iwan Groźny. – Warszawa: Wyd. Świat książki, 2006. – S. 28.

²³ Chojnicka K. Przed Imperium było cesarstwo. – S. 24.

²⁴ Sobczak J. Geneza rosyjskiego despotyzmu i przyczyny klęski tendencji demokratycznych. – S. 11; Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – S. 24.

²⁵ Serczyk W. Prehistoria imperium czyli imperialne oblicza absolutyzmu rosyjskiego. – S. 27.

²⁶ Mucha B. Słownik władców ruskich i rosyjskich. – Piotrków Trybunalski: Naukowe Wyd. Piotrkowskie, 2001; Andrusiewicz A. Carowie i cesarze Rosji; Andrusiewicz A. Iwan Groźny; Dziewanowski M. Aleksander I: car Rosji, król Polski. – Wrocław: Wyd. Atla 2, 2000; Serczyk W. Poczet władców Rosji (Romanowowie). – Londyn: PULS, 1992; Sobczak J. Cesarz Mikołaj II. – Część I: Młodość; Część II: Na tronie.– Olsztyn : Wyższa szkoła pedagogiczna, 1998.

²⁷ Andrusiewicz A. Carowie i cesarze Rosji. – S. 7; Andrusiewicz A. Iwan Groźny.– S. 28; Sobczak J. Geneza rosyjskiego despotyzmu i przyczyny klęski tendencji demokratycznych. – S. 34.

²⁸ Serczyk W. Poczet władców Rosji (Romanowowie). – Londyn: PULS, 1992. – S. 7.

²⁹ Andrusiewicz A. Carowie i cesarze Rosji. – S. 388.

³⁰ Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska – T. 2. – S. 72.

³¹ Sobczak J. Geneza rosyjskiego despotyzmu i przyczyny kłęski tendencji demokratycznych. – S. 32.

³² Sobczak J. Władza “zwierzchnia” czy “nieograniczona”? (nowa redakcja “Ustaw zasadniczych” z maja 1906 r.) // Rosja XIX i XX wieku: studia i szkice / red. J. Sobczak. – Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. – S. 90; Achmatowicz A. Podłoże dziejowe i warianty rewolucji rosyjskiej // Rosja XIX i XX wieku: studia i szkice / red. J. Sobczak. – Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. – S. 123; Wiśniewski E. Ewolucja ustroju politycznego w Rosji na początku XX wieku // Acta Universitatis Lodziensis. Folia historyka. – 1996. – № 55 – S. 70.

³³ Jaśkiewicz L. Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905 – 1907. Reformy ustrojowe / L. Jaśkiewicz. – Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1982. – S. 198.

³⁴ Bazyłow L. Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stolypina. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1972. – S. 81–83.

³⁵ Sobczak J. Władza «zwierzchnia» czy «nieograniczona»? (nowa redakcja “Ustaw zasadniczych” z maja 1906. – S. 119.

³⁶ Achmatowicz A. Podłoże dziejowe i warianty rewolucji rosyjskiej // Rosja XIX i XX wieku : studia i szkice / red. J. Sobczak. – Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. – S. 128.

³⁷ Wiśniewski E. Ewolucja ustroju politycznego w Rosji na początku XX wieku. – S. 76.

³⁸ Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska.– T. 2.– S. 118; Chwałba A. Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917. – Kraków: Tow. autorów i Wyd. PracNauk “Universitas”, 1995. – S. 235.

³⁹ Chwałba A. Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917.

⁴⁰ Там само. – С. 288.

⁴¹ Ciesielski M. Z historii rosyjskiej i sowieckiej policji politycznej. – Toruń: Kwadrat, 1990; Kaczyńska E., Drewniak D. Ochrona. Carska policja polityczna. Kulisy wywiadu i kontrwywiadu. – Warszawa: “Gryf” – “Bellona”, 1993.

⁴² Stanisławski W. Rosja carów – imperium kolonialnym? // Wiedza i życie. – 1999. – № 2. – S. 4–8.

⁴³ Ziółek P. Idea imperium. – Warszawa: PWN, 1997. – S. 185.

⁴⁴ Zielińska Z. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku. – Warszawa: Wyd. naukowe Semper, 2001.

⁴⁵ Kocój H. Dyplomacja Prus, Austrii i Rosji wobec Konstytucji 3 maja 1791 roku. Zagadnienia wybrane. – Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998.

⁴⁶ Kosińska U. Rosja wobec sejmu jesiennego 1720 r. // *Kwartalnik historyczny*. – 2004. – № 1. – S. 39–67; Kosińska U. Rosyjskie wpływy wywołania antykrólewskiej konfederacji i detronizacji Augusta II w 1719 r. // *Kwartalnik historyczny*. – 1999. – № 3. – S. 53–75.

⁴⁷ Kriegseisen W. Katarzyna II jako mediewistka. Przyczynek do genezy drugiego rozbioru // *Kwartalnik historyczny*. – 2004. – № 3. – S. 127–139.

⁴⁸ Michalski J. O zmianę rosyjskiego ambasadora w Warszawie (zabiegi magnackiej opozycji w latach 1775 – 1776) // *Kwartalnik historyczny*. – 2002. – № 3. – S. 147–160.

⁴⁹ Serczyk W. Wiek XVIII: Rosja w Europie – budowanie imperium // *Przegląd Wschodni*. – 2000. – T. 7. – z. 3. – S. 425 – 441.

⁵⁰ Giza A. Polityka bałtycka Rosji w latach panowania Piotra I // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1995. – № 2. – S. 209–224; Giza A. Polityka bałtycka Rosji w latach 1725–1796 // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1996. – № 3. – S. 181–197; Giza A. Polityka bałtycka Rosji w latach 1796–1855 // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1996. – № 4. – S. 7–20; Giza A. Wokół polityki bałtyckiej Rosji za Aleksandra II (1855–1881) // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1998. – № 2. – S. 35–46; Giza A. Inflanty w bałtyckiej polityce Rosji od XVIII wieku // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1998. – № 4. – S. 137–148; Giza A. Wokół Bałtyckiej polityki Rosji od końca XVI do początku XX wieku. Zbiór studiów. – Szczecin: Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1999.

⁵¹ Dmochowski T. Rosyjsko-chińskie stosunki polityczne (XVII–XIX w.). – Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2001.

⁵² Budziński J. Polityka zagraniczna Rosji 1907 – 1914. Aparat decyzyjny, koncepcje, rezultaty. – Toruń: Adam Marszałek, 2000.

⁵³ Herma M. Rosyjskie przygotowania do operacji desantowych na wybrzeżach morza Czarnego w 1917 r. // *Studia historyczne*. – 1998. – z. 1. – S. 78–82; Herma M. Operacje floty czarnomorskiej podczas wojny rosyjsko-tureckiej 1877 – 1878 // *Studia historyczne*. – 1999. – z. 1. – S. 43–55; Herma M. Pod banderą św. Andrzeja. Rola Floty Czarnomorskiej w realizacji koncepcji strategicznych (militarnych) Rosji w latach 1914 – 1917. – Kraków: Wydawnictwo naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002.

⁵⁴ Przybylski J. Miejsce floty wojennej w mocarstwowej polityce Rosji od początku XVIII do końca XX w. // *Cywilizacja Rosji imperialnej* / [red. P. Kraśzewski]. – Poznań: Instytut Wschodni UAM, 2002. – S. 381–404.

⁵⁵ Achmatowicz A. Podłoże dziejowe i warianty rewolucji rosyjskiej. – S. 121 – 138.

⁵⁶ Andrusiewicz A. Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1994. – T. 1–2.

⁵⁷ Smoleń M. Stracone dekady. Historia ZSRR 1917 – 1991. – Warszawa – Kraków : PWN, 1994.

⁵⁸ Wojna R. Rosyjski imperializm i nacjonalizm w perspektywie historii // Międzymorze, Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX – XX wieku. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. – S. 134–151; Wojna R. Geopolityczne przełomy historii imperium: 1917 – 1939 – 1991 // Rosja i Europa Wschodnia: “imperiologia” stosowana / red. A. Nowak. – Kraków: ARCANA, 2006. – S. 502–515.

⁵⁹ Smaga J. Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917 – 1991. – Kraków: “Znak”, 1992; Smaga J. Rosja w XX stuleciu. – Kraków: Znak, 2002.

⁶⁰ Marciniak W. Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej. – Kraków: ARCANA, 2001.

⁶¹ Nowiński F. Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym. – Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo naukowe, 1995. – S. 71; Kaczyńska E. Praca przymusowa w Rosji carskiej i radzieckiej – kontynuacja czy zamiana // Przegląd Powszechny. Miesięcznik poświęcony sprawom religijnym, kulturalnym i społecznym. – 1994. – № 4. – S. 72.

⁶² Sobczak J. Rosja Aleksandrów i Mikołajów, Rosja Lenina i Stalina oraz współczesna Rosja Jelcyna i Putina – elementy negacji i kontynuacji // O Rosji nieco inaczej. Szkice i eseje z dziejów politycznych Rosji XVIII–XX w. / J. Sobczak. – Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001. – S. 221.